

УДК 100:4

I-19

Богдан ІВАНИШИН

МОВНА СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОЇ ГЕНЕЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються соціально-історичні умови та етапи формування національної самоідентифікації у мовному контексті. Вона відбувається неоднаково у середовищі різних культур, мов, політичних устроїв. Епоха Київської Русі – це підготовчий, а козацька доба – основний етап формування національної самоідентифікації українців. Але у кожному випадку наявна діалектична єдність особи і соціуму, самоідентифікація ґрунтується на соціальному тлі.

***Ключові слова:** мова, слово, самоідентифікація, ідентичність, соціалізація, персоналізація, соціум, особистість.*

Поняття самоідентифікації порівняно недавно набуло науково-термінологічного значення і стало об'єктом філософського аналізу, воно привернуло неабияку увагу прагматизму, феноменології, неотомізму та ін. Для процесу самоідентифікації виняткове значення має мова, адже без неї нема народу, нема спільноти, нема людини. Неспростовною істиною вважаємо висновок Й.Г. Гердера: “Людина стає розумною саме завдяки мові” [5, 234].

Розробка конкретних шляхів дослідження ідентичності та самоідентифікації здійснювалася здебільшого зарубіжними дослідниками. В. Ісаєв, Ю. Габермас [4], Дж. Рейтц, Дж. Едвардс, Е. Еріксон [12], Дж. Хаас, враховуючи об'єктивні та суб'єктивні фактори цього явища, особливо високо оцінюють його придатність для соціальної стратифікації себе та інших. Американські вчені Дж. Маккей і Ф. Льюїс розробили типологію ідентичності, а британський науковець Е. Сміт [10] глибоко проник у сутність національної ідентичності. “З усіх

колективних ідентичностей, що їх тепер поділяють люди, національна ідентичність, мабуть, найважливіша і найповніша, – вважає він. – Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, расова, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею, але вкрай рідко спромагаються підточити її силу, хоча можуть спрямувати її в той або в той бік” [10, 149].

Про особливості формування саме української національної ідентичності та самосвідомості, а також про їх мовний аспект можна прочитати у працях М. Костомарова, М. Грушевського [7], Я. Дашкевича [8], І. Огієнка [9], Ю. Шевельова.

Із новіших публікацій варті уваги праці В. Андрущенка, А. Бичко [1], І. Бичка, Т. Біленко [2], [3], П. Гнатенка [6], І. Дзюби, С. Кримського, М. Михальченка, Ю. Павленка, М. Поповича, М. Шульги [11]. Наприклад, М. Шульга вважає, що “етнічно ідентифікувавши себе, особа живе зі зворотним зв’язком. Вона постійно співвідносить свою поведінку, дії з нормами, зразками відповідної етнічної спільності. Ці норми служать для неї певними еталонами, критеріями поведінки, саморефлексії. Почуття етнічної належності в сучасних індустріальних суспільствах виконує компенсаторну функцію” [11, 41]. У наших українських реаліях духовний розвиток відбувся дещо особливо. “Українець століттями не мав власної держави, не мав такого соціального довілля, що відповідало б його духовним прагненням, та й самі ці прагнення формувались у процесі *долання* негативних обставин існування. Ідеал найчастіше містив заперечення, відкидання небажаної реальності, руйнацію її з тим, щоби утвердити своє, протилежне”, – переконає Т. Біленко [2, 26].

Об’єктом дослідження у цій розвідці є історичні реалії українського народу, що мають дотичність до проблеми його національної самоідентифікації, а *предметом* – мовна специфіка національної самоідентифікації індивіда як одна з умов формування його ідентичності. Своє *завдання* бачимо у з’ясуванні ролі мови (слова) у соціальній адаптації та актуалізації духовних потенцій індивіда в буремному сьогоденні.

Ми виходимо з тези, що самоідентифікація є похідною від значущих ідентифікацій, які поряд з іншими компонентами входять до структури ідентичності особистості. Зі всіх значущих для індивіда ідентифікацій ми зосередимо увагу лише на національній, досліджуючи мовну специфіку в суспільно-історичному розвитку українців.

М. Грушевський [7] під назвою антів уже з IV століття бачить саме український народ, а історик і мовознавець І. Огієнко [9] вважає, що саме тоді починається становлення і подальший розвиток української мови. Є підстави стверджувати близькість мови аріїв Північного Причорномор'я до розмовної мови киево-руських часів і розглядати як спадкоємні в етногенетичному плані мови і культурні традиції антів, скіфів, сарматів і русичів-українців. “Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народної так само, як юнак виростає з дитини, – пише І. Огієнко. – Початковою основою літературної мови звичайно стає один якийсь народний говір, історично сильніший від усіх інших; звичайно це говір того племені, що об'єднало круг себе політично чи культурно всі інші. Такий панівний говір з бігом часу стає культурніший і більш розвинений від усіх інших; менші говори добровільно туляться до цього панівного, через що говіркові відміни в мові з часом затираються все більше та більше”. Як бачимо, вчений аналізує самі глибини, корені мовної генези і готує ґрунт для висновку, що цим шляхом просувалися усі народи. “Що город постановить, на тім і пригороди стануть” – це була й є наша панівна формула не тільки реального буденного життя, але й життя духового; на цій же формулі зростали й усі літературні мови світу. Особливо важливе для нашої розвідки твердження І. Огієнка, що “без цього процесу не поставали б нації, як спільнота близьких племен, бо ж у розуміння нації найперше входить добровільна спільність не тільки своїх реальних життєвих інтересів, але й спільність духова, а в тім і мовна; без мовної спільності не може бути нації. Літературна мова й є “ця спільна всенаціональна мова”, цебто мова об'єднаної нації, оруддя найдоцільнішого порозуміння для всіх окремих племен з їх говірковими мовами” [9, 228] *(збережено граматику і синтаксис цитованого джерела. Б.І.)*.

Опираючись на дослідження Я. Дашкевича [8, 45 – 56], розглянемо світогляд князівської епохи як тло, на якому зародилися початки національної ідентифікації наступних поколінь. Давні українці були так само завзятими хліборобами, як і воїнами. Про високий розвиток хліборобства свідчить надзвичайно вироблена стара лексика з цієї сфери, а також археологічні розкопки, в яких знайдено найрозмаїтіші види хліборобських знарядь. Як глибоко хліборобство ввійшло у світогляд давніх українців, докази дає старовинна міфологія, епос та обрядовість, у яких усі вірування і свята тісно пов'язуються з рільничим календарем.

Осередком, у якому розвивався світогляд, у ті часи був рід. Рід творив невелику, але дуже тісну групу, з'єднану зв'язками крові та спільними господарськими інтересами. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків, культивував давні звичаї, творив норми життя. Одиниця не мала індивідуальної свободи, жила життям роду і підпорядковувалася його проводові. Труднощі й небезпеки тодішнього життя вчили вмільності орієнтуватися у важких ситуаціях. Сірі будні чергувалися з радіщами і розвагами яскравих обрядів.

Багато істориків, зокрема М. Грушевський [7], вважають, що предки українців тільки в найдавнішій епосі жили у відносно відокремленому світі; згодом вони зустрілися з іншими народами та мовами, що суттєво впливали на їх життя і світогляд. Впливи йшли з трьох сторін: з азійського сходу, зі скандинавської півночі та з візантійського півдня.

Дикі азійські орди, які знищували і поневолювали Україну, були носіями зовсім іншого способу життя, світобачення. Зіставний аналіз “їхнього” і “нашого” був для наших предків, осілих землеробів, першою антитезою на початковому рівні етнічної самоідентифікації. “Їхне”, що приносило страждання і нещастя, сприймалося чужим і ворожим, а своє – правильним і рідним. У світогляді це сприйняття не могло не стати стереотипом, що “ми і вони – різні”. Тоді, очевидно, поставало питання: “Хто ж ми такі?” Тут ми бачимо зародок національної (чи, краще, етнічної) самоідентифікації. Далі у цей процес включилися відмінності у мові, віросповіданні тощо.

Коли в Україні з'явилися варяги-нормани, наші предки мали за собою вже не одне століття власної культури, високо розвинену мову, пройшли період початків державної організації, створили цілу мережу торговельних шляхів, знали море. Нормани допомогли розвинути на новому рівні організаційні первні, підтримували експансію українців на південь, внесли творчий фермент у суспільне життя України, не вплинувши суттєво на світоглядні засади. Збагативши лексику давньоукраїнської мови певною кількістю своїх слів, вони швидко засвоїли мову місцевого населення, тобто українську.

Візантія ж, навпаки, мала глибокий світоглядний вплив. Наші предки, приймаючи християнство у грецькому обряді, створили поле для поширення візантійської культури. Дуже важливий аспект віросповідної ідентифікації проаналізуємо в іншій роботі, а тут лише наведемо слушну тезу А. Бичко, що з прийняттям християнства “виникає так звана *диглосія*, коли одночасно існують дві паралельні, немов доповнюючі одна одну мовні системи. Відбувається розмежування церковної та ділової писемності. Літературною мовою є церковнослов'янська (староболгарська), що набуває функцій мови сакральної. Законодавство ж, виключаючи цю мову із свого вжитку, спиралося на форми усної мови” [1, 100]. Християнство значно вплинуло на суспільне життя. Давній рід здобув нову опору через освячення подружжя, піднесення становища жінки, обов'язки батьків і дітей. Державна влада знайшла нове джерело сили у теорії походження з Божої ласки. Візантія мала великий вплив на піднесення духовної культури. Письмо, школа, література, мистецтво розвивалися на грецьких зразках.

Жива давньоукраїнська мова сформувалася задовго до прийняття християнства спочатку в усному, а згодом і в писемному варіантах на основі власного, ще докириличного алфавіту (наприклад, “Велесова книга”). Це стало основою для створення багатой літератури – як оригінальної, так і перекладної. Ще з часів Антського царства історики [8] засвідчують наявність дуже великого розмаїття жанрів усної народної творчості. Характерна для всіх регіонів України, багата календарно-обрядова поезія була тісно пов'язана зі світобаченням та релігійними уявленнями нашого народу.

Пантеїстична язичницька релігія породила багату міфологію, яку можна вважати унікальним явищем словесності наших предків. До офіційного хрещення України язичницькі і християнські обряди побутували разом, взаємозбагачувалися, і лише потім почалася боротьба. Духовною основою нашої словесності була прадавня віра у магічну, божественну силу слова.

Підсумовуючи проведений аналіз князівської епохи, доходимо висновку, що у тодішньому світогляді основними були не чужі запозичення, а давні народні первні. Народний організм черпав живильні соки із власних глибин, а чужі впливи торкалися тільки його поверхні, лише скріплюючи його власну ідентичність. Більше того, коли у XV столітті у приморських степах почали кочувати ногайські орди, то й тоді українська мова зберігала тут свої позиції як мова міжнаціонального спілкування та листування серед татар, турків, молдаван, поляків, які жили в цьому регіоні. Історик Я. Дашкевич опублікував турецькі листи, писані українською мовою у XVI столітті [див. 8].

Князівська епоха, хоч і проходила різні зміни у своєму розвитку, все ж виявляє деякі (важливі для самоідентифікації) риси, що залишалися незмінними. Можна назвати такі риси тодішньої словесності, як і всього світогляду: 1) тісний зв'язок із землею, 2) військово-лицарські елементи, 3) хліборобські традиції, 4) живе і радісне ставлення до життя.

Після занепаду князівської держави організацію українського життя перейняли два осередки: міщанський і козацький.

Міста того часу здобули собі провідне становище завдяки устроєві Магдебурзького права, що забезпечувало їм певну самостійність і дало змогу досягти певного рівня добробуту та культури. Але міщани-українці не мали в місті повних прав. Обмеження і зневаги породжували роздратування й образи. Заможні і культурні верхи нашого міщанства нічим не відрізнялися від патриціату інших націй, а мусили терпіти приниження. Це викликало відповідну реакцію, штовхало до боротьби.

Організацією українського міщанства стали братства, давні церковні установи, зреформовані під впливом цехового устрою.

Перші з них мали міщанський характер, але пізніше, коли братський рух здобув деякі успіхи, до братств почала входити шляхта і духовенство, так що вони стали загальнонаціональними установами, репрезентацією всього народу.

Другий центр утворило запорозьке військо. Осередком стала Запорозька Січ, що надала народному війську лицарський характер. Січ виступала під гаслом оборони християнства та боротьби з “бусурманами” і тому мала широку популярність. Січовий центр здобув авторитет не тільки на Запорожжі, багато міст і сіл прийняло запорізький устрій – обирало собі власну старшину.

Братська організація і запорозьке військо вели ту саму боротьбу проти шляхетсько-польського режиму. Запорізьке військо взяло під свій захист релігійно-національне життя, міщанська ж інтелігенція визнала військовий провід Запоріжжя. З того часу все громадянство веде боротьбу на єдиному фронті – твориться спільний національний світогляд. Українське громадянство з погордою ставилося до тих, що зраджували свій народ. Мабуть, відчуття такої зневаги теж є важливою складовою частиною національної (чи етнічної) самоідентифікації.

Ненависть до чужої влади яскраво виражена у всіх заявах цієї епохи. Спочатку бойовий фронт був спрямований проти Польщі, опісля, коли Україна зустрілася з Московщиною, така сама хвиля невдоволення піднялася проти “московського тиранства”. Соціальні питання тоді були теж надзвичайно гострі: боротьба селян і міщан проти шляхти, згодом виступи селян і дрібного козацтва проти старшинських привілеїв. Але всі ці соціальні групи ставали до спільної боротьби проти національного гніту з боку Польщі і Московщини. Через таку співпрацю виникло переконання, що всі громадяни мають рівні права.

Отже, український народ на той час уже мав усі найголовніші риси національної ідентичності. На думку Е. Сміта, “націю можна визначити як *сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів*” [10, 23]. Уперше таку *сукупність* бачимо у братствах, де були і шляхта, і міщани, і козаки, і навіть гетьмани. Шаблями запорізького

війська, при участі народних мас, що підняли повстання, була збудована нова держава.

Крім прагнення посідати землю, характерним для української ментальності тих часів було прагнення здобувати знання. Міщани, шляхта, духовенство, селяни наввипередки засновували школи, при кожній церкві була школа. Десятки друкарень постачали книжки для спраглих знання. Освіту поширювали сотні вихованців братських шкіл і Київської Академії. Різноманітна і різнобарвна культура глибоко проникла в народні маси і творила національну ідентичність.

Епоха козацьких воєн та походів породила новий героїчний епос, основою якого стали історичні пісні і народні думи. Поетична творчість, у свою чергу, зумовила творчість мовну. Зразкова мова дум впливала на розвиток нормативного мовлення та становлення літературної мови. Думи творилися в середовищі передових людей того часу, а співці-кобзарі розносили їх по всій Україні (свого роду засіб масової інформації). “Слово рідної мови співіснує з іншими словами, які часто захаращують національний простір буття, оскільки об’єктивні реалії склалися несприятливо для цього народу, – слушно твердить Т. Біленко. – Тому часто доводиться долати великі перешкоди на шляху утвердження власного, рідного слова з його повним змістом і значенням. Щоби утвердити своє, треба “продертися” крізь bastiони ворогів, що загарбали тубільний простір та ввели власну знакову систему, наповнивши її актуальними ідеологемами” [3, 54].

У боротьбі проти чужих впливів громадянство навчилося цінувати надбання давніх поколінь. Не завжди маючи змогу серед ворожих наступів розвинути нову творчість, тогочасні діячі намагалися зберігати те, що залишилося з давніх часів. Соціальний устрій, церква, літературні засоби, давні мистецькі форми, побут, навіть щоденні звички – все те приймало характер освячених, непорушних скарбів, що були у великій пошані, без огляду на їх зміст і цінність. Але тогочасне громадянство шанувало старі традиції, також охоче піддавалося новим впливам, які ішли на Україну з Європи від ренесансу та гуманізму.

Найбільш характерні прикмети тогочасного світогляду, зумовлені появою національної самоідентифікації, такі: 1) любов до Батьківщини (а не лише до роду), 2) волелюбність і цінування

громадянської рівності; 3) розуміння громадської дисципліни авторитету своєї національної держави; 4) консерватизм у позитивному і негативному значеннях цього слова.

Доречно звернути увагу на нові аспекти в інтерпретації значення приєднання України до Росії у 1654 році. Прорив на терени серцевинної Київської Русі дав могутній поштовх розвиткові російського націонал-імперського самоусвідомлення в напрямку самоідентифікації з усією духовною і культурною спадщиною Київської Русі, а не тільки у плані вибудовування генеалогічного дерева російських монархів, як переважно було до того. Близька мовна спорідненість та православна конфесійна однорідність цих двох народів на наступні кілька століть стали причиною глибокої кризи національної самоідентифікації українців, що опинилися у складі Російської імперії.

Тут ми підходимо до розуміння феномену російського імперського шовінізму як діалектичної антитези для подальшого розвитку національної самоідентифікації українців. Але це вже тема майбутнього дослідження.

1. Бычко А.К. Народная мудрость Руси. Анализ философа. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
2. Біленко Т. І. Феномен слова в християнському культурі України. – Дрогобич: Б.в., 1993.– 96 с.
3. Біленко Т. Феномен слова в українських реаліях: (Філософський аспект): Монографія. – К.: Знання України, 2003. – 432 с.
4. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства: Зб. ст. / Під ред. В. Стінбергена. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 264 с.
5. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
6. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: Наук. думка, 1999. – 466 с.
7. Грушевський М. Про українську мову й українську справу // Великий українець. – К.: Либідь, 1992. – С. 22 – 28.
8. Дашкевич Я. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України. // Державність. – 1992. – № 1. – С. 45 – 56.
9. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с., іл.

(Видавничий проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) “Запізніле вороття”).

10. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

11. Шульга М. Етнічна самоідентифікація. // Мала енциклопедія етно державознавства. Ред.: Римаренко Ю.І. та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 41.

12. Ericson E.H. The problem of ego identity // Stein M.R. (eds.) Identity and anxiety: Survival of the person in mass society... Glencoe: The Free Press, 1960. –320 p.

Богдан Іванишин. Языковая специфика исторического генезиса национальной самоидентификации украинцев. В статье рассматриваются социально-исторические условия и этапы формирования национальной самоидентификации в языковом контексте. Национальная самоидентификация происходит по-разному в среде разных культур, языков, политических режимов. Эпоха Киевской Руси – это подготовительный, а казацкая – основной этап формирования национальной самоидентификации украинцев. Но в любом случае есть диалектическое единство личности и социума, самоидентификация базируется на социальном фоне.

Ключевые слова: язык, слово, самоидентификация, идентичность, социализация, персонализация, социум, личность.

Bohdan Ivanyshyn. Linguistic Specifics of Historical Geneses of the Ukrainians National Self-identification Forming. In the article we analyze the social-historical conditions and stages of the national self-identification forming in the linguistic context. The national self-identification forming is differ in the various cultural surroundings, languages and political regimes. The Kyiv Russ epoch we regard as a preliminary stage and the Cossack epoch as a principal stage of the national self-identification forming for Ukrainians. But on the any side we can see the dialectical unity between the personality and the society, the self-identification is based on the social background.

Key words: language, word, self-identification, identity, socialization, personalization, society, personality, identity, socialization, personalization, society, personality.